

Bostadsområdet som fetisch och faktisk

– en metodologisk studie till frågan om den konkreta formens betydelser

Mattias Kärrholm

Asikter om hur vi ska bygga staden framförs ofta tämligen förutsättningslöst – nya lösningar föreslås utifrån ett slags *tabula rasa*. Vi befinner oss emellertid inte på ruta ett. Den byggda miljön har med tiden och livet på platsen knutits till olika mer eller mindre specifika betydelser. Vill vi förändra staden måste vi också förhålla oss till de livsmönster och det bruk som uppstått inom ramen för den gamla bebyggelsen, oavsett om vi vill bygga nytt vid sidan av eller förändra det gamla i grunden. Denna artikel avser belysa något kring hur vi kan undersöka en sådan lokal etablering av betydelser och bruk, med framför allt bostadsområdet som exempel. Uppsatsen ska främst ses som en metodologisk undersökning. Jag prövar Bruno Latours *antropologiskt influerat angreppssätt*, och använder Latours begrepp *fetisch* respektive *faktisch* för att undersöka rollen hos den konkreta formen som del i ett gemensamt bruk. Jag skissar därefter några begrepp för att belysa andra former av betydelseetablering vilka kan relateras till dessa begrepp.

Begreppen diskuteras huvudsakligen teoretiskt, utan hänvisningar till någon specifik empirisk undersökning. Det kan dock påpekas att artikeln till viss del har sitt ursprung i egna försök att anpassa sig till kulturen inom ett bilfritt radhusområde.

Från fetisch till faktisk

Fetisch kommer från latinets *facticius* som betyder konstgjord. Begreppet brukar ofta användas om föremål som har en viss magisk eller religiös betydelse. Fetischisering har också ofta använts för att beteckna hur ett visst föremål börjar uppvisa egenskaper som tillskrivs föremålet självt. Fetischens tillskyndare betraktar sig nu inte längre som skapare av fetischen, utan föremålet tycks agera på egen hand. Föremålet blir magiskt. Om vi använder begreppet på den byggda miljön kan vi säga att en fetischisering uppstår då:

the social characteristics of an object, a space, are an attribute of the space itself, rather than the result of any present human agency.¹

En fetischisering innebär att något får ett egenvärde som döljer det arbete och de investeringar som gjorts i fetischen. När ett konkret fenomen döljer sin maktutövare så väl att det tycks agera på egen hand kan vi tala om en fetischisering. Det konkreta är i sig självt argument nog för att hävda ett visst beteendemönster som inkorrekt eller mindre passande. Maktens ansikte har ersatts av ett konkret fenomen: 'its the law of the land'.²

En fetischisering kan ta sig olika uttryck. De materiella aspekternas benägenhet att (inom en viss konvention) förfalla självförklarande – och därför också dölja en social konstruktion – verkar ha framkallat en viss ängslan hos många forskare. Ambitionen ”unmasking of thing in order to reveal (social) relationships”,³ var också en viktig del i en marxistiskt orienterad forskning. Inom t.ex. sociologi och kulturgeografi har man ofta försökt gå bakom den blankpolerade ytan för att analysera de maktmetoder som initierat och konstruerat en viss ordning. Vilka sociala regler och förhållanden är det som den materiella miljön döljer?⁴ Denna ’demaskering’ innebär egentligen inte ett explicit förkastande, men väl ett slags misstänkliggörande av den materiella miljön. Fokus riktas i stället på s.k. ’egentliga’ motiv och bakomliggande styrmedel: *vad är detta ett tecken på, uttryck, symbol eller redskap för?*

Om vi vänder på resonemanget inser vi att försöken att demaskera den materiella miljön också kan tolkas som ett bevis på den byggda miljös stora betydelse. En stor social kontroll och maktutövning har s.a.s. delegerats just till den byggda miljön och dess uttryck. Det vore därför intressant att som omväxling rikta blicken mot tingen, marken, teglet och fasaderna. Hur ser denna delgering egentligen ut?

Bruno Latour söker i *Pandora’s Hope* punktera en mer nedlåtande modern och ikonoklastisk syn på fetischer, där fetischen ses som avgud vilken måste krossas i upplysningens namn. Latour använder i stället begreppet som en relativt generell filosofisk term, i polemik mot bl.a. en mer marxistisk användning.⁵ Det finns ingen anledning att gå bakom fetischen. ”[to] restore the human labour”.⁶ Latour ser i stället fetischer som högst reella och beaktansvärda aktörer. De föremål som av upplysta forskare beskylls för att vara fetischer och vidskepelse, har egentligen en praktisk, effektiv och konkret betydelse som inte kan reduceras till några bakomliggande motiv. Latour vänder sig således mot ett antingen-eller-resonemang, ett: ”Is it real or is it fabricated? You have to choose, you fools!”⁷ Fetischer är både verkliga och konstruerade, och *de är verkliga just för att de är så väl konstruerade*. Detta faktum poängterar Latour genom att ersätta begreppen fakta och fetisch med *faktisch*.⁸ Det sociala och det materiella är med på lika villkor, det ena överordnas inte det andra.

Genom att kalla tingen faktischer måste vi inte välja mellan fakta och tro. Faktisch är ett begrepp som gör det möjligt

att betrakta artefakter utan att reducera dem till blinda och lydiga verktyg i maktutövarens händer oavsett om denne maktutövare är schaman eller vetenskapsman. Tinget får en aktörsroll, vilken definieras av effekterna i ett visst maktsammanhang (en påverkanskontext). Latours första poäng är alltså att tinget får sin betydelse mot bakgrund av kopplingar till andra ting och fenomen. Denna insikt är förvisso inte ny utan kan spåras till Foucault, men t.ex. också till Nietzsche:

The properties of a thing are effects on other ”things”: if one removes other ”things” then a thing has no properties.⁹

Tingets roll av faktisk spåras i dess effekter i ett visst sammanhang och avslöjar sig i uttryck som ”så gör vi inte i vårt bostadsområde” eller i en pekande gest: ”ser du inte att det är en blomsterrabatt?” En disciplinerande uppgift har här delegerats till blomsterrabatten (faktischen). En andra poäng är att Latour relativiserar aktörsrollen till att också omfatta just ting. Blomsterrabatten är inte bara ett redskap för min maktutövning utan också en mer självständig aktör, den kan t.ex. komma att påverka hur folk rör sig utan att jag måste vara där och säga till dem. Eftersom den i viss mening är autonom kan den emellertid också komma att påverka mig och andra på sätt som jag inte har möjlighet att förutse.

Faktischer, tecken, symboler och redskap

Faktischens ritualer måste upprättas och upprätthållas. Ska vi studera en lokal materiell betydelseproduktion är det de praktiserade betydelsena som är intressanta, de försök till kontroll som de facto är verksamma. Den av planerarna avsedda intentionen står i denna mening aldrig oförändrad utan översätts eller transformeras av olika aktörer. Konsekvensen av ett sådant resonemang blir att arkitekturen får sin betydelse i ett praktiskt och specifikt brukssammanhang. Det finns därför heller inga allmängiltiga lösningar på hur man med arkitektoniska medel skapar en viss identitet eller tillhörighet.

I ett bostadsområde kan det komma att etableras vissa gemensamma livsmönster och konventioner som dikterar de regler vilka gäller inom området. Mot bakgrund av historiska förlopp och materiella förutsättningar växer det inte enbart fram en bild eller ’ett rykte’ om territoriet, utan också en undervegetation av regler och konventioner för användningen. När får man öppna grinden för att få köra fram bilen till porten i det bilfria området? Hur många matkassar måste jag se-

dan lasta ur – eller krävs det en större möbel? Vem får sitta på bänken bredvid lekplatsen? Vem klipper häcken mellan två grannhus? Frågor som för en utomstående kan tyckas som petitesser får innebörd och betydelse inom ramen för ett bostadsområde. Kontrollen av en del av dessa konventioner och regler delegeras bl.a. till den materiella miljön – till grinden, bänken och häcken. Olika materiella förutsättningar som väggar, gatubeläggning, gräsmattor etc. bär med tiden med sig olika specifika och institutionaliserade betydelser och förväntningar. Dessa betydelser kan ses som effekter av livet på platsen och varierar förstås i styrka och innehåll över tid. De kan vara högst tillfälliga regler eller pågå i generationer.

Hur angriper vi de konkreta formerna i detta sammanhang; hur angriper vi tingen och platserna; gräsmattorna, häckarna, parkeringsplatserna och sandlådorna? En möjlighet är att se dem som *tecken* eller *symboler*. Allt som hänvisar till en viss innebörd kan kallas tecken.¹⁰ Att grannens staket är nymålat kan ses som ett (indexikaliskt) tecken på att grannen varit där med färg och pensel. Att områdets staket är välhållna kan kanske också ses som tecken på en social konvention inom området – 'här målar vi våra staket regelbundet'. Staketet kan också ses som ett tecken på en viss funktion: att grannen vill ha sin gräsmatta i fred osv.

Ser vi det konkreta som tecken tenderar vi ofta att dölja mycket av den konkreta formens egenskaper. Fokus förskjuts då från tinget till tingets förmenta innebörder (och möjligen till de mer specifika konkreta attribut som signalerar dessa innebörder). Tingen är ett tecken eller ett uttryck *för någonting annat* – någonting bortanför tinget. Vi kan tänka oss att min granne satt upp ett staket för att få vara i fred. Vi kan se staketet som tecken för detta faktum. Fokus hamnar då på relationen mellan mig och min granne, medan den konkreta formen reduceras till att utgöra en förmedlande länk mellan oss. En liknande effekt får vi om vi ser staketet som symbol (eller symboliskt tecken). Med symbol avses ofta att en viss etablerad konvention knutits till tecknet så att det kan rikta sig till en större grupp (och bli multivokalt).¹¹ Symbolens innebörder är arbiträra. Det innebär att kopplingen mellan uttryck och innebörd är godtycklig, och endast avhängig de konventioner vi knyter till staketet. Förutsatt att vi lyckas etablera en konvention kan staketet få i princip vilken symbolisk innebörd som helst. Det spelar heller ingen större roll hur uttrycket ser ut, så länge samma konvention är knuten till dess form. Staketet blir därmed

utbytbar mot varje annan symbol som vi förmår knyta till samma innebörd. Innebörden 'lämna min trädgård i fred' kan lika gärna symboliseras av en rad med stenar eller en häck.

Vad innebär det då att se konkreta fenomen som faktischer? Staketet som faktisch innebär att vi måste beakta staketet som en mer självständig aktör. Staketet är i detta exempel således en lika viktig del i den producerade effekten 'grannens gräsmatta är lämnad i fred' som min granne och jag. Staketet är inte bara någonting vi läser av med ögon och intellekt, eller söker stämma av mot en på förhand given konvention. Staketet är en fakticitet vars betydelser till viss del måste ses som frikopplade både från min grannes vilja (staketet som redskap) och de eventuella konventioner som upprättats kring staketets uttryck (staketet som symbol). Poängen med faktischer är att betona staketet som autonom aktör vilken påverkar förhållandet mellan mig och min granne. Staketet är inte ett lydigt redskap i händerna på grannen. Det kan inte reduceras till att vara blott och bart ett uttryck för en social relation. Staketet är också en självständig aktör som måste beaktas. Det är alltså inte bara grannens viljeuttryck utan t.ex. också *staketets höjd och stabilitet* som gör det svårt för mig att gena över hans tomt. Staketet är alltså inte utbytbar mot ett annat föremål med likvärdigt symboliskt innehåll, som t.ex. en skylt. Staketet är inte heller ett redskap som står under grannens kontroll. Faktischen kan inte, som ett redskap, betraktas i termer av grannens förlängda arm. Den kan snarare liknas vid en medspelare i grannens lag, till vilken grannen har passerat en boll.¹² Staketet förmedlar inte grannens vilja, utan översätter den. Är staketet dåligt byggt kan det snart komma att svika min grannes intentioner. Staketet kan också komma att påverka hur grannen passar sina bollar. Precis som grannen påverkar staketet kommer staketet att påverka grannen. Grannen kommer att ställa nya krav i ljuset av sitt staket – 'du kan bara göra entré genom grinden'; 'dina barn får inte klättra på mitt staket'.

Faktischerna och den lokala kulturen

Den kontroll som faktischer utövar på beteendemönster inom ett bostadsområde, utgör också ett viktigt redskap för en någorlunda friktionsfri grannsamja. Faktischer hjälper oss att agera. De skapar förutsättningar för olika funktioner att flyta komplikationsfritt. Jag vet att om mina barn sparkar boll mot planket i stället för mot husväggen undviker jag

kontroverser med grannarna. Husväggen är i så motto ett substitut för grannen – den bär s.a.s. grannens röst. Faktischen är emellertid också konkret. Den materialiserar funktioner. Om jag pekar på planket säger du 'bollplank', om jag pekar på betongplattorna mitt emot säger du 'grillplats'. Dessa faktischer kan vara med och upprätthålla en viss lokal kultur. Faktischen är en viktig del av bostadsområdets gemensamma identitet och bidrar till ett slags 'sense of place', en trygghet som tillåter oss att ägna oss åt andra saker än den omedelbara situationen. Vi förlåter faktischerna deras egensinne eftersom de tillåter oss att syssla med annat än ständiga sociala rådslag och omförhandlingar. Också främlingar kan ha hjälp av faktischerna och spåra sig till en rad funktioner enbart genom det konkretas uttryck och organisation. Ofta kan man med ett enda ögonkast göra sig en god bild av ett främmande områdes karaktär.¹³ Vi kan t.ex. avgöra om det är önskvärt att vi beträder gräset eller inte, vid vilka ställen det är tillåtet att ta en genväg och var det är otänkbart. Bostadsområdets olika faktischer ger sig också tillkänna på mer direkta sätt än genom (symbolisk) läsning. Faktischerna påverkar och påverkas av vår närvaro och vårt direkta handhavande med tingen. Det är besvärligt att klämma sig igenom en tät och välklippt häck; det kostar på att köra 70 km/h över lokalgatans fartgupp.

Faktischernas stöd till den lokala kulturen kan också läsas *hela bostadsområdets som faktisk*, i den mån bostadsområdet i sin helhet kan sägas utöva en viss dominant aktörsroll. Vissa faktischer har därmed fått en dominerande användning som kan kopplas till ett 'så gör vi inte i vårt bostadsområde'. Det finns en förväntad effekt – rollen av den gode grannen – som på olika sätt tar stöd i olika faktischer. Faktischerna medierar den lokala kulturen på ett egensinnigt men stabilt sätt. Det rör sig inte om enstaka osammanhängande betydelser hos det materiella, utan om hur dessa betydelser hänger samman för att skapa mer övergripande mönster och roller. Att leva i bostadsområdet innebär inte bara att jag vet var jag får sparka boll. Jag kan också spåra kedjor av upprepade och 'normala' beteenden. Bostadsområdets faktischer kopplas till vissa förväntade sekvenser, mer eller mindre fullföljda som variationer på ett tema. En ledig sommardag kan detta mönster i ett radhusområde t.ex. innebära att barnfamiljerna är på lekplatsen på förmiddagen samt några timmar innan barnprogrammen. Under lunchtid är det relativt stilla, barnen är inne. De som

vill sola kommer ut. På eftermiddagen går de flesta som solar så småningom in. Utevistelse sker mest i den egna trädgården på husets framsida. På kvällen förflyttar sig många till baksidans uteplats för att äta, en stor andel grillar osv. Detta beteende måste ses i relation till de faktischer som används och påverkar detta sammanhang. Förekomsten av grillplatser föder grillande grannar. *Faktischernas sekvens* kanske inte alltid är tydligast över ett dygn utan kan också röra en särskild funktion. Om en granne klipper gräset är detta ett tecken till nästa att följa med, därpå nästa etc. – detta så att varje radhuslänga har en relativt likartad höjd på sitt gräs. Häckklippning kan bli en form av 'ett skepp kommer lastat' där en granne klipper sin sida av häcken och halva bredden. Detta blir en tyst uppmaning till nästa granne att fullfölja, samt börja på häcken mot nästa granne osv. Om jag under längre tid vägrar att ta den passning som grannen slog till häcken (och som häcken passade vidare till mig) kan jag komma att betraktas som en 'avvikare'. Områdets häckar blir aktörer i kollektivets kulturella strävanden. Det är dock inte bara enskilda individer som kan sätta käppar i hjulet för dessa strävanden, utan också svärmobiliserade faktischer som svårklippta häckar eller dålig jordmån.

Grillrök kan betraktas som önskvärt och uppmantras i en radhusträdgård en junikväll. Däremot kan den väcka upprörda känslor i ett hyreshus och folkstorm en förmiddag på stranden.¹⁴ Vilka faktischroller som är kritiska för den lokala kulturen kan vara svårt att avgöra på förhand. För arkitekten kan frågan bli att söka se hur arkitekturen förändrar eller investerar i dessa faktischer utan att slå dem i bitar. Vi bör kanske inte, som Napoleon under sitt fälttåg i Kairo 1798, riva alla gatuportar, öppna alla slutna bostadsgator och införa ett kontinuerligt offentligt rum tillgängligt för offentlig trafik.¹⁵ Vi kan också vara betänksamma inför vinsterna av att dra kontinuerliga gator genom moderna, trafikseparerade bostadsområden. Dessa riskerar att ta bort de kvaliteter som primärt möjliggjordes med den ursprungliga planeringen. En ny gata kan inte bara ses som en isolerad förändring, utan riskerar att nysta upp ett helt nätverk av tillägnade funktioner och förväntningar: att kunna släppa ut barnen utan tillsyn, att kunna identifiera folk utanför köksfönstret, att kunna gå ut med hunden i ett bilfritt grönstråk etc. Hur man kan förändra faktischer måste besvaras inom ramen för mer specifika uppgifter och sammanhang.

Från faktisk och tillbaka till fetisch

Latour räddar ansiktet på fetischen och för den i säkerhet bortom ikonoklastens hammare. Fetischerna ökar verklighetsgraden. Ju fler människoproducerade ting, betydelser och fetisch, desto bättre blir vårt grepp om verkligheten, i detta fall om det sociala spelet och om vår praktiska handlande. Fetischen är alltså i själva verket någonting högst reellt: den är en faktisk. Detta namnskitte är en viktig del i Latours räddningsaktion – *fakta och fetisch skall härmed vara faktisk*.

Latour menar att modernisten inte bara avslöjar fetischen utan också slår den i bitar och därmed blir ikonoklast. Vi kan emellertid också tänka oss ett scenario där demaskerandet av fetisch handlar om att belysa eller medvetandegöra ett maktsamband – inte om att krossa det.¹⁶ Att kalla ting för fetisch kan i viss mån innebära ett avslöjande men måste inte ses som ikonoklastisk handling. Enligt Latour är det bara ikonoklasten som tror på fetischen. Till skillnad från Latour ser jag emellertid ingenting motstridigt i att parallellt använda både begreppet faktisk och fetisch. Fetischen är då en särskild sorts faktisk – faktischen som konstruerats så väl att dess betydelser tycks helt och hållet inneboende i artefakten.

Fetischisering har i många sammanhang använts för att beteckna hur ett område ges ett mycket starkt socialt eller kulturellt innehåll. Begreppet används då t.ex. för att beteckna hur en äldre byggnad, stil eller typ idealiseras eller mytologiseras och får ett starkt symbolvärde – frågor som förvisso kan ha stor relevans, bl.a. inom diskussioner kring bebyggelsevård och historisk identitet.¹⁷ Fetischen som faktisk innebär emellertid att fetischiseringen måste fokusera på de praktiskt verksamma värdeladdningarna av ett visst område eller ting. Värdeladdningen spåras alltså genom användning och bruk snarare än i en diskurs (vilken dock indirekt kan komma till uttryck och påverka ett bruk).

Vad innebär det då att en viss faktisk fetischiseras? Ett av de tydligaste exemplena på väletablerade beteendemönster ser vi i *suburbia*. Lewis Mumford lär ha sagt om förortsboendet att det utgör ett ”kollektivt försök att leva ett privatliv.”¹⁸ Vi kan här ta fetischiseringen av villagräsmattan som exempel. I boken *En andra natur* berättar Michael Pollan om hur hans far missköter sig i ett amerikanskt villaområde på 1950-talet. Området är fullt av regler, inte minst kring trädgården:

På framsidan måste man ta hänsyn till kollektivets önskemål och självuppfattning. Att sätta upp staket och häckar kunde det inte bli tal om: det ansågs vara antisocialt, ett omisskännligt tecken på alienation från gruppen. Den ena gräsmattan borde obehindrat flyta ihop med den andra och suddas ut gränserna mellan husen och bidra till känslan av gemenskap.¹⁹

Alla i området klipper sin gräsmatta på lördagar, utom Michaels far. Deras gräsmatta klippes över huvudtaget inte utan blommor och går i frö.

Mitt i en huslänga på Long Island uttryckte gräsmattan *förfall* och inte *äng*, trots att det strängt taget var en äng den hade blivit. Och till grannarna sa den *dra åt helvete*.²⁰

Här har gräsmattan fått en egen och tydlig röst: ”Ingen sa något men man hörde det ändå: Klipp gräset”.²¹ Incidenten slutar med att en av de närmaste grannarna till sist inte står ut längre, utan kommer till Michaels far med propåer från kollektivet. Fadern går ut, hämtar sin gräsklippare och klipper sina initialer i gräset. Kort därefter flyttar familjen.

Villagräsmattan är i detta exempel inte bara en faktisk, utan kan också ses som ett slags fetisch. Villagräsmattan är inte bara en konkret aktör i en viss maktrelation, utan används i sig som argument för att rättfärdiga en viss kultur. Gräsmattan är själv argument nog för en klippning. Michaels far avslöjar fetischen genom att bevisa att det faktiskt är möjligt att låta bli att klippa en gräsmatta. Han lyckas dock inte övertala grannarna, för vilka detta – att inte klippa gräsmattan – fortfarande framstår som någonting fullständigt och bokstavligen *otänkbart*.

Fetischiseringen blir starkare i takt med att faktischen får en egen röst. De bakomliggande maktrelationerna döljs och hela maktmaskineriet placeras slutligen i en svart låda och etiketteras ’villagräsmatta’. Då gräsmattan fortfarande bara är en faktisk finns det också en medvetenhet om att gräsmattan bara är ett dött ting – däremot är det nödvändigt att tillerkänna den vissa betydelser och ett visst ’liv’ för att upprätthålla en relation med grannarna. I takt med att gräsmattan fetischiseras blir detta förhållande inte längre lika självklart. Gräsmattan kräver att bli klippt – inte för att blidka grannarna – utan för att så ser gräsmattor ut.

Den patologiska fetischen

Fetischen skiljer sig från faktischen genom sin starka förföriska kraft. Både Marx och Freud har använt fetischbegreppet för att indikera att något ges ett värde i sig självt, snarare än att värderas som en del eller ingående part i relationer mellan människor eller som effekt av ett specifikt arbete eller en investering. Den fetischistiska ritualen döljer djupare relationer och kommunikation och kan faktiskt också bidra till att man glömmer ritualens uppkomst eller t.o.m. sin egen person.²²

Vi kan tydliggöra fetischiseringens makt genom att söka oss utanför bostadsområdet till mer formellt institutionaliserade boendemiljöer. Den österrikiske författaren Thomas Bernhard har beskrivit hur institutionen t.o.m. har drivit honom att önska livet ur sig själv. Bernhard beskriver hur han som 18-årig blir inlagd på det offentliga lungotsanatoriet Grafenhof för att nästan omedelbart ryckas med och falla offer för institutionens spelregler. Han börjar snart längta efter att testresultaten för öppen lungtuberkulos ska visa sig vara positiva:

Men jag var alltid *negativ*. Till en början, var tycktes det mig, endast läkarna besvikna, men till slut också jag själv. Det var något som inte stämde! Borde jag inte vara som alla andra? *Positiv*? Efter fem veckor var det dags, resultatet var: *positiv*. Plötsligt *var* jag en fullvärdig medlem av gemenskapen. Det hade bekräftats att jag hade öppen lungtuberkulos. Belåtenheten spred sig bland patienterna, också jag var belåten.²³

Bernhard går så helt upp i det ritualiserade beteendet att han glömmer sig själv som person. Samtidigt som Bernhard rycks med inser han snart det perversa i sitt beteende, och skriver: ”Men den här logiken bytte jag omedelbart ut mot den rakt motsatta, plötsligt uppfattade jag allting precis tvärtom.”²⁴ I själva verket inser Bernhard att han själv har *andra bevekelsegrunder* för tillvaron än de som institutionen Grafenhof tillhandahåller. Det är dessa parallella legitimeringssystem som gör det möjligt för Bernhard att agera både anhängare och motståndare till livsstilen på Grafenhof i en och samma person – att både vilja vara frisk och sjuk. På basis av mer personliga föreställningar och omdömen övergår Bernhard dock snart till att hysa ett närmast gränslöst hat mot Grafenhof.

I exemplet Grafenhof är det kanske framför allt den sociala makten som blir tydlig. Grafenhof är emellertid inte bara en

institution utan har också en tydlig materialitet. Sanatoriets betydelse hämtar stöd i olika materiella förutsättningar, från sjukhuset med dess isolerade geografiska läge ända ned till de vita rockarna, hostflaskorna och de karbolinindränkta linoleummattorna. Bernhard påverkas av läkare och patienter, men också av en lång rad faktischer. Dessa faktischer besitter en egen form av övertalningsförmåga. Faktischerna kan här också sägas bidra till en form av fetischisering, där sjukhusmiljön börjar producera patienter av egen kraft. Miljön förför Bernhard till den mest huvudlösa inställning; att vilja vara positiv. Sjukhusmiljön är så starkt laddad att den t.o.m. leder till förträngningar av den egna viljan och en utplåning av självbevarelsedriften.

Ett tydligt bevis på just det materiellas betydelse och fetischisering ger Finn Werne då han pekar på Bruno Bettelheims terapeutiska verksamhet. Bettelheim sökte i terapin hjälpa störda barn att bryta olika territoriella institutioner för att möjliggöra en mer personlig kontroll eller appropriering av territoriet. I terapin ingick det att bryta mot entydiga territorier med stark auktoritet genom att t.ex. tillåta barnen att äta på andra platser än de avsedda. Werne har beskrivit detta som en kamp för en egen identitet mot en bestämd socio-materia.²⁵ Miljön är så starkt fetischiserad att den ”i sig själv” och *osanktionerad* (av annat än associationer och förväntningar) förmår utgöra ett hot mot den egna identiteten. Vi kanske skulle kunna beskriva terapin som en hjälp att komma ur fetischens grepp. Vi kräver en mer mångfasetterad identitet och kommunikation än vad det fetischiserade bruket kan tillhandahålla, vare sig den erbjuder oss *rollen* som *patient*, *middagsgäst* eller *exemplarisk granne*.

Karaktäristiskt för fetischen är att den döljer både betydelsernas och den konkreta formens ursprung. Fetischen representerar ett slags steltnad faktisch, en faktischens petrifikation, som också lägger hämsko på allt icke-fetischiserat bruk – det informella, det subkulturella eller det mer individuella. Kritiken av den materialiserade institutionens förtryck förmedlades med kraft redan av hegeljärjlungen Max Stirner i *Der Einzige und Sein Eigentum* 1844 (kallad ”the most revolutionary [book] ever written”²⁶). Stirners kritik mot faktischernas makt är så stark att all institutionaliserad materia och alla faktischer, för Stirner, tycks innebära en fetischisering. Stirner använder här bl.a. fängelset som exempel:

Prison no longer means a space only, but a space with express reference to its inhabitants: for it is a prison only through

being destined for prisoners, without whom it would be a mere building. What gives a common stamp to those who are gathered in it? Evidently the prison, since it is only by means of the prison that they are prisoners. What, then, determines the *manner of life* of the prison society? The prison! What determines their intercourse? The prison too, perhaps? Certainly...²⁷

Stirner fortsätter längre ned att orera om *fängelsets* reduktion av det sociala livet:

...the prison [*Gefängnis*] does form a society, a companionship, a communion (e. g. communion of labor), but no *intercourse*, no reciprocity, no *union*.²⁸

Arkitekturen blir hos Stirner ett super-ego som reducerar människans potential till det som ryms inom en föreskriven, institutionaliserad roll.²⁹ Den radikale Stirner ser i denna mening tendenser till fetischisering i alla former av institutionaliserad arkitektur.

Till faktischens klassificering

Det är tydligt att fetischen klassificerar. Den bygger på en distinktion mellan *det egna* (fetischens verksamma regel-flora) och *det andra*. Bruket av fetischen kan vidare sorteras i ett riktigt och ett felaktigt (de hedniska riterna). Men också faktischer bygger på en klassificering mellan det ena (tingets aktörsegenskaper i ett visst maktsammanhang) och det andra. Det andra representerar här de egenskaper hos tinget vilka inte bedöms som tillräckligt effektfulla i sammanhanget för att konstituera tingets aktörsroll (tinget som faktisch).

Om vi inte har redskap att se förbi faktischen riskerar vi lätt att hamna i ett slags antingen eller resonemang: antingen raderar vi den tidigare faktischen eller så förstärker vi den. Detta blir ännu tydligare med fetischen. Fetischen är med Latours begrepp en *svart låda* som på gott och ont döljer sitt maskineri. Om maskineriet börjar krångla kan det ibland tyckas lättare att byta låda (slå sönder den) än att öppna den. Det är därför också av vikt att finna redskap för att dissekera detta nätverk. Vilka praktiker ligger till grund för faktischer och fetischen? Vilka praktiker sorteras bort? Kan vi ersätta svart och vitt med en studie av mer subtila skillnader och nyanser?³⁰

Ett problem med faktischen (och i än högre grad dess specialfall fetischen) är att den reducerar en mängd olika

relationer till en enda relation. Det saknas begrepp för att göra t.ex. skillnad på relationerna granne-staket, hyresvärd-staket och jag-staket: "Every mental and social relationship may thus be reduced to a formal relation of the type: *A is to B as B is to C*."³¹ De praktiker och föreställningar som kopplas till en viss konkret miljö är heller inte statiska, utan stadda i ständig förändring. Den konkreta miljön kommer av en mångfald enskilda försök att koppla en viss konkret form till en viss funktion eller betydelse. Faktischer förändras, och de kan studeras i termer av hur denna mångfald av praktiker som ständigt reproducerar, transformerar och förändrar faktischen. Problemet är emellertid att finna begrepp som fångar det rumsliga tillskrivandets komplexitet i andra termer än *det andra* eller det transformerande – dvs. i termer som inte direkt definieras av sin relation till faktischen.

Jag ska här föreslå fyra olika *territoriella produktionsformer*,³² strategi, taktik, association och appropriation,³³ för att söka närma mig dessa frågor. Produktionsformerna kan ses som olika sätt att institutionalisera betydelser och funktioner hos en viss konkret rumslig utsträckning. I en mening innebär detta att ett visst område ges en aktörsroll. De territoriella produktionsformerna *producerar faktischer*. Produktionsformerna kan också ses som en analytisk indelning i fyra *möjliga modus av faktischer*. Produktionsformerna skiljer sig i metod och sanktioneringsmöjligheter, dvs. de etablerar kort och gott olika slags maktrelationer. Detta innebär att faktischererna kan jämföras på basis av vilka produktionsformer som primärt stabiliserar och initierar deras aktörsroll.

Begreppen ska ses som ett sätt att utveckla möjligheten att använda faktischen som ett mer differentierat analytiskt begrepp, utan att därmed åter spjälka upp det i fakta och fetisch (som tro).³⁴

*

Den första praktikformen kan vi kalla *territoriell strategi*. Territoriella strategier utgör försök att utse, markera och klassificera det *officiellt* riktiga för ett visst område.³⁵ Detta territoriella hävdande representerar ofta en mer indirekt och formaliserad kontroll, att skilja från ett mer personligt revirhävdande. Strategin representerar ett aktivt markerande av territoriet och lutar sig ofta mot något slags formaliserad organisationsstruktur. Den territoriella strategin är också ofta resursstark och kan befästa territoriet (vi kan här ta bostadsområdets parkeringsplats som exempel) med t.ex. administrativa åtgärder (detaljplan), byggd miljö (garage,

asfaltering), personal (p-vakt), teknisk utrustning (parkeringsmätare) och sanktioner (p-bot).

Bostadsområdets användning kan ha olika grad av stöd i territoriella strategier, t.ex. i form av hyresgästföreningen eller hyresvärderna där vissa officiella regler sätts upp för ett visst territorium: ”inget bollspel på gräsmattan”, ”inga fimpar i sandlådan” etc. Om etablerandet av territoriell strategi kräver något slags officiell status kan det också i hög grad upprätthållas av det normerade bruket. Allt bruk som bekräftar eller reproducerar den strategiska ordningen har här en roll att spela. Alla bilister som parkerar i parkeringsrutan och betalar sin parkeringsavgift bekräftar och stärker den territoriella strategin och upprätthåller p-rutan som en specifik faktisk. De utgör en viktig del i den territoriella strategins reproduktion och faktischens/territoriets användning, men konstituerar inte i sig faktischen.

Den territoriella strategin tillskriver ett visst rum en viss funktion. Inom hemmets fyra väggar finns förstås möjlighet att kringgå denna intention och transformera de materiella förutsättningarna i tämligen hög grad och t.ex. inreda sovrum i klädkammaren. I den offentliga bostadsmiljön, som till viss del bygger på tysta överenskommelser och som har en bas i ’det väntade’, kan man föreställa sig ett betydligt trögare förlopp. I formandet av faktischen är redan sanktionerade regler ofta en tacksam grund för faktischens konstruktion. Detta hindrar emellertid inte att det också utvecklas ritualer vilka mer eller mindre direkt strider mot en territoriell strategi.

Den andra produktionsformen kan vi kalla *territoriell taktik*. Territoriell taktik representerar ett ofta tillfälligt och icke officiellt upprättande av ett territorium – jag kan sätta upp en skylt med ’varning för hunden’ för att slippa att traktens barn genar över min tomt, eller markera min tillfälliga picknickplats med en filt och en korg. Territoriella taktiker har olika grad av permanens. De kan vara ett överlagt uttryck för den egna identiteten, men också en mer oreflekterad metod att försäkra sig om utrymme för en viss funktion, som t.ex. att hålla en bänk med sin jacka. De inbegriper dock alltid någon form av avsiktligt territoriellt markerande.

Den territoriella taktikern kan använda både verbala och fysiska markeringar. I det senare utgår taktikern gärna från befintliga gränser eller ’ready-mades’ men transformerar eller ommarkerar dessa för sina personliga syften. Territoriell taktik måste inte ses som synonymt med konflikt el-

ler läsas i termer av orsak och verkan. Det kan också på ett mer okontroversiellt och subtilt sätt vara del i vardagens sociala spel.³⁶ Territoriet hävdas heller inte enbart med enkla markeringar utan kan också uppstå ur ett mer dynamiskt samspråk. Tove Jansson har i en novell beskrivit två äldre herrars ordlösa kamp om en bänk.³⁷ Den ene mannen sitter och läser på bänken. Denna handling får formen av en markering vilken bär med sig tillräckligt med respekt för att det ska vara möjligt att ta hela bänken i besittning, trots att det inte finns några andra bänkar i närheten. När den andre (felaktigt) blir underrättad om att den förste är döv, och därför inte behöver konverseras, framstår dock markeringen inte längre som tillräcklig. Det är nu möjligt för dem att sitta bredvid varandra på bänken.

Taktiken är ofta subtil och tillfällig och håller sig inom den territoriella strategins regler och rāmärken – parkbänkar är tänkta att tillfälligt tas i anspråk och hävdas i olika sammanhang. Taktiken kan emellertid också förvanska och förändra strategin på mer oberäknade och permanenta sätt. Rena svartbyggen som t.ex. nya uteplatser, kan radikalt förändra kontrollsituation och betydelser inom ett område. En av taktikens fördelar är att dess tydlighet gör den svår att förbigå. En mer permanent trädkoja, ett trädgårdsskjul eller ett staket kan på sikt knappast undgå att bli föremål för en viss grad av gemensam ritualisering.

Den tredje produktionsformen kan vi kalla *territoriell association*. Med territoriell association avses att en viss funktion på ett tydligt sätt kan kopplas eller associeras till ett visst område. Det associerade territoriet representerar ett uppfattat men icke officiellt markerad tillhörighet. Denna koppling är tillräckligt stark och entydig för att man ska kunna tala om funktionens territorium.³⁸ När vi använder begrepp som t.ex. stadens eller bostadsområdets territorium rör det sig oftast om ett associerat territorium snarare än ett strategiskt (definierat av en administrativ stads- eller stadsdelsgräns). Platsen associeras med vissa attribut, livsformer etc. Vi kan också föreställa oss mer småskaliga territoriella associationer där t.ex. en viss slänt kopplas till solbadande (faktischen solbacken) eller ett visst träd till klätterlekar (faktischen klätterträdet).

Problematiken kring fenomenet territoriell associering blir tydlig i förhållande till starka territoriella strategier. Ett starkt tvingande program om hur man ska bete sig på en viss plats vid en viss tid – t.ex. vid en rättegång på tingsrätten

eller en gudstjänst i kyrkan – lämnar mindre utrymme för att stabilisera mer autonoma territoriella associationer. Samtidigt kan också en alltför stor osäkerhet i vilka regler och konventioner som är knutna till den byggda miljön göra det svårt att mötas i gemensamma föreställningar. Det blir också svårare att komma till något slags överenskommelse om en gemensam territoriell association. Etablerade funktioner som sandlådor och lekplatser utgör t.ex. ofta tacksamma mötesplatser för barnfamiljer där gemensamma föreställningar om bruk och lämplig konversation kan vara ett sätt att etablera kontakt med institutionens hjälp. En mer och mer specifik gemensam association kan också vara grunden till en fetischisering.

Den fjärde produktionsformen kan vi kalla *territoriell appropriation*. Terriortuell appropriation avser ett område eller en plats till vilken en person eller grupp upprättat en särskild tillhörighet, men inte avsiktligt *markerat* som sitt.³⁹ Denna tillhörighet föranleds oftast av att jag vistats på en plats under en längre tid eller har en särskild relation till platsen. Platsen blir då inte längre en plats vilken som helst, utan en *särskild plats*, mitt territorium, 'mammans gata'. Det approprierade territoriet representerar ett uppfattat men icke markerat ägandeskap. Att markera ett approprierat territorium innebär en territoriell taktik.

Terriortuella appropriationer kan ofta röra uppväxtens platser och platser till vilka man etablerat ett särskilt starkt förhållande. Vi kan också föreställa oss en mer tillfällig territoriell appropriation som inte är så tidsberoende – om man sätter sig på en bänk, reser sig en kort stund, för att sedan finna att någon tagit ens plats, så kan innebära detta faktum – att någon har tagit *min* plats – att territoriet var approprierat. Bara det faktum att jag just suttit på en stol kan vara tillräckligt för att denna stol ska få en specifik faktisk-roll. Mer stabila approprierade territorier beror, som nämnts, dock på att en längre tids användning medfört en känsla av stark tillhörighet. Ofta är det personer med mycket tid att investera – t.ex. barn, ungdomar eller pensionärer – som tydligast approprierar ett visst territorium som sitt.

En etablerad kollektiv territoriell appropriation kan utgöra grunden till en fetischisering av hela bostadsområdet (som i Michael Pollans gräsmatteexempel ovan). I vissa områden är det dock svårt att tala om en sådan appropriation. Området kan kanske bättre beskrivas utifrån förhållandet mellan mer eller mindre tydliga grupper av t.ex. småbarns-

familjer, familjer med barn i tonåren, personer av viss etnisk eller religiös tillhörighet, pensionärer eller studenter.

En tidsmässig investering står sällan i proportionerlig relation till inflytandet över territoriets gestaltning eller ett visst områdes dominerande aktörsroll. Det är sällan de flitigaste brukarna som dikterar faktiskens roll eller miljöns utformning. Socialt utslagna får finna sig i att parkbänkarna plockas bort vintertid. Barn och ungdomar kan vara hänvisade till ett område vars ändamål är att utgöra cykelväg till och från arbetet. Å andra sidan kan ett gemensamt intresse i det publika rummet vara en viktig faktor för att nå inflytande. En grupp barnfamiljer eller pensionärer kan inta en nyckelposition i lekplatsens eller den kollektiva gårdens bruk.

*

De olika produktionsformerna representerar olika sätt att kontrollera och ge betydelse till bostadsområdets allmänt tillgängliga eller offentliga rum. Det fyra produktionsformerna representerar ett sätt att strukturera diskussionen kring ett myller av materiella och rumsliga ianspråktaganden och påbud. De ger sammantaget en bild av hur en viss miljö kan ingå i olika nätverk och forma faktischer av olika slag. Begreppen etablerar möjligheter att se förbi den konkreta formen som något vilket en gång för alla växlats in mot en entydig faktisk – att se förbi faktiskens som en *stabiliserad, dominant och effektiv fiktion*.

Till frågan om den konkreta formens betydelser

Om uppsatsen inspirerats av Latours fetischbegrepp, och mer uttalat av aktör-nätverksteori (ANT), har jag dock valt att inte utveckla någon egentlig ANT-analys.⁴⁰ När jag belyser bostadsområdets faktischer väljer jag inte att mot bakgrund av empirisk undersökning placera och etablera mänskliga och icke-mänskliga aktörer i olika nätverk. I stället utvecklar jag Latours begrepp som ett sätt att ta sig an den konkreta formens bruksbetydelser. En av orsakerna till att jag intresserade mig för faktiskbegreppet (och dess specialfall fetisch), är att det fångar både sociala och materiella aspekter utan att på förhand ge den ena eller den andra aspekten företräde. Begreppet representerar både det verkliga och det konstruerade. Frågan kring den konkreta formens betydelser för bruket kan enligt min mening inte beskrivas som ett orsak-verkan förhållande. Inte heller tror jag att det på ett enkelt sätt kan beskrivas som en strukturell kausalitet (även om Bill Hillier med sin space syntax analys kommit

relativt långt i detta avseende). Relationen måste undersökas på ett mer obundet sätt och i mer kvalitativa resonemang. Denna uppsats har varit ett sätt att undersöka *hur* det är möjligt att närma sig denna relation.

Begreppen faktisch och fetisch tycks mig som en bra utgångspunkt för en mer specifik och detaljerad diskussion kring den konkreta formens betydelser. Det finns t.ex. förutsättningar för att mer systematiskt gå in och studera hur maktrelationer skiljer sig åt mellan olika faktischer. Sambandet mellan form och funktion är aldrig entydigt eller härledbart till en enda röst. Kopplingar skrivs in på olika nivåer, olika former kopplas på olika sätt genom olika praktiker och bruk till olika betydelser. Betydelserna hos en viss konkret form är således mångtydiga, ibland kanske t.o.m. självmotsägande. Ett visst territorium eller en viss artefakt

kan sällan reduceras till blott och bart en faktisch. Inte heller kan den reduceras till en uppsättning förment likvärdiga faktischer. Olika faktischer, dvs. artefaktens olika aktörsroller, är ofta uttryck för vitt skilda slags maktrelationer. Detta har jag försökt exemplifiera med min klassificering av faktischernas ursprung i olika territoriella produktionsformer (strategi, taktik, association och appropriation). Sammantaget möjliggör faktischbegreppet och dess klassifikation en mer komplex syn på det konkretas roll eftersom det pekar förbi det entydiga mot en mångfald av icke reducerbara betydelser. Begreppen etablerar ett slags samtalsordning, ett Dürerskt rutnät. Detta rutnät ger en möjlighet att begränsa och ordna mångfalden av betydelser inom ramen för en diskussionsordning utan att reducera diskussionen till ett abstrakt spel mellan 'det sociala' och 'det fysiska'.

Denna artikel har reviderats och utvecklats med bistånd av bl.a. en seminariediskussion på Institutionen för arkitektur-byggnadsfunktion, LTH, LU, samt insiktsfulla kommentarer från Niels Albertsen, AAA.

Mattias Kärrholm, arkitekt, doktorand,
LTH, Lund
mattias.karrholm@byggfunk.lth

Noter

1. Marcuse, 2001, s. 294. Jmf också Latour 1999, t.ex. s. 136, eller i en mer yttlig bemärkelse med Marx användning av begreppet i *Das Kapital*: "Här framträder den mänskliga hjärnans egna produkter såsom självständiga gestalter, som begåvats med eget liv och står i relation till varandra och till människorna. Detta kallar jag fetischdyrkan", Marx citerad i Olsson 2001, s. 263.
2. Sack, 1986, s. 33.
3. Lefebvre, 199 s. 81. Jmf även t.ex. s. 80 och 113.
4. Ian Hacking pekar i *The Social Construction of What?* på den formidabla explosion av vetenskapliga undersökningar som dömer ut det ena eller det andra som en social konstruktion. Hacking 1999.
5. Egentligen med adress till ikonoklaster från Moses till Nietzsche, Freud och Marx. Latour 1999, s. 289.
6. Latour, 1999, s. 190.
7. Latour, 1999, s. 267.
8. Latour, 1999, s. 270 ff. Jmf även Albertsen 1996.
9. Nietzsche, u.å. (1968), s. 302.
10. Jmf, t.ex. Sandström 1983 eller Sonesson 1992 för diskussion kring tecken, symboler och semiotik.
11. Jmf Rapoport 1990 (1982), s. 46.
12. Jmf Latour 1998.
13. Edward Casey har (med utgångspunkt i bl.a. E. Levinas moralfilosofi) påpekat blickens förmåga att omedelbart bedöma en viss miljö, samt miljöns förmåga att möta denna blick (Casey

- ger s.a.s. miljön ett ansikte, dvs. ett slags förmåga att returnera en blick). E.S. Casey, föreläsning 2 maj 2000, Filosofiska institutionen, Kungshuset, Lund
14. En hetsig debatt försiggick i Sydsvenska Dagbladet under mitten på 90-talet då vissa grupper (i tidningen beskrivna som varande av utländsk bakgrund) grillade mitt på dagen på Ribersborg i Malmö där en annan grupp ville sola (i en grillfri miljö).
 15. Habraken 1998, s. 219 f.
 16. Jmf Hacking 1999, s. 19 ff., som tar upp sex olika sätt att peka på något som konstruerat (och avslöja en social konstruktion).
 17. Ett intressant exempel på hur en sådan diskussion kan föras finns i Jarzombek 2001 och Marcuse 2001.
 18. Mumford i Pollan, 2000, s. 26.
 19. Pollan, 2000, s. 26 f.
 20. Pollan, 2000, s. 26.
 21. Pollan 2000, s. 27.
 22. Ritualens dubbla natur av att hjälpa till att glömma och minnas behandlas av Casey 1992.
 23. Bernhard, 1989, s. 13.
 24. Bernhard, 1989, s. 25 f.
 25. Werne, 1987, s. 174 ff.
 26. Leopold citerar Huneker i Stirner 1995 (1844), s. xi.
 27. Stirner, 1995 (1844), s. 194, jmf Werne, 1987, s. 119 ff
 28. Stirner 1995 (1844), s. 194 f.
 29. Här finns också vissa likheter med Georges Batailles arkitektursyn, jmf Hollier 1992.
 30. Detta är ett arbete som från annat håll och med andra metoder påbörjats av bl.a. John Law, se t.ex. Law 2000.
 31. Lefebvre 1991 (1974), s. 133. Jmf den semiotikkritik Lefebvre återkommer till på olika ställen i Lefebvre 1991. Likartad kritik framförs också i Law & Hassard, 1999 (märk här särskilt Laws och Latours bidrag).
 32. Begreppen territorium och faktisk kan tyckas svärförenliga eftersom de tycks hänvisa till det rumsliga respektive det materiella. Jag använder de här som likvärdiga i den meningen att de båda representerar artefakter, dvs. i någon mening konstruerade konkreta miljöer (vilka här innefattar både det taktila/materiella och det icke-taktila/rumsliga).
 33. Detta är begrepp som utvecklas vidare inom ramen för ett mer omfattande avhandlingsarbete mot bakgrund av en relativt omfattande tvärvetenskaplig diskurstudie av det territoriella.
 34. Det är möjligt att Latour har åsikter om detta företag: "The notion of factish is not an analytical category that can be added to others by means of a clear and crisp discourse, since clarity of discourse results from drawing upon the deepest obscurity, being forced to choose between constructivism and reality", Latour, 1999, s. 274. Samtidigt innebär min indelning ingen uppdelning av faktisk utan en klassificering, dvs. jag försöker inte skilja mellan 'constructivism and reality'.
 35. Denna betydelse av territorialitet har framför allt använts inom politisk geografi. Besläktade användningar finns t.ex. hos Gottman 1973, Häkli 1994 och Sack 1986. Här är också begreppet territorial strategy ett vedertaget och väl använt uttryck. I en arkitekturkontext jmf. Habraken 1998.
 36. Denna användning av begreppet territorialitet som ett slags personligt markeringsförfarande anknuter till klassiska användningar av t.ex. Goffman 1963 & Hall 1959 (inom arkitekturforskningen, Newman 1972), men måste ses som mer dynamiskt. Begreppet territoriell taktik har också likheter med Certeaus begrepp taktik (Certeaus motsäger sig dock taktik som medel för rumslig besittning eller institutionaliseringsform)
 37. Jansson, 1987, s. 160 ff. (novellen Växthuset)
 38. Bruket av territoriet som ett område kopplat till en viss funktion utgör en ganska vardaglig användning av ordet, men har också visst släktskap med Deleuze & Guattaris förvisso betydligt vidare begrepp territory resp. de- och reterritorialisering.
 39. Bruket av territoriet som ett område av uppfattat ägandeskap och identitet har betonats av miljöpsykologer som I. Altman i olika definitioner samt betonas av Bell et.al. i ett slags mainstream-definition inom miljöpsykologin, Bell et. al. 1996. Jmf även Perla Korosec-Seraftys som i några olika skrifter under 1970-talet utvecklade begreppet 'appropriation of space'. Mer sociologiska studier av territorialitet som rumslig tilläggan finns t.ex. hos Tonboe 1997 & Pollini 1999..
 40. Också Latour själv, m.fl. aktör-nätverksteoretiker, tycks delvis ha lämnat ANT-analysens ramar för att utveckla likartade idéer antingen med andra begrepp (som fetisch-faktisch) eller i mindre formaliserade sammanhang. Jmf Law & Hassard, 1999.

Bostadsområdet som fetisch och faktisk

– en metodologisk studie till frågan om den konkreta formens betydelser

Mattias Kärrholm

Asikter om hur vi ska bygga staden framförs ofta tämligen förutsättningslöst – nya lösningar föreslås utifrån ett slags *tabula rasa*. Vi befinner oss emellertid inte på ruta ett. Den byggda miljön har med tiden och livet på platsen knutits till olika mer eller mindre specifika betydelser. Vill vi förändra staden måste vi också förhålla oss till de livsmönster och det bruk som uppstått inom ramen för den gamla bebyggelsen, oavsett om vi vill bygga nytt vid sidan av eller förändra det gamla i grunden. Denna artikel avser belysa något kring hur vi kan undersöka en sådan lokal etablering av betydelser och bruk, med framför allt bostadsområdet som exempel. Uppsatsen ska främst ses som en metodologisk undersökning. Jag prövar Bruno Latours *antropologiskt influerat angreppssätt*, och använder Latours begrepp *fetisch* respektive *faktisch* för att undersöka rollen hos den konkreta formen som del i ett gemensamt bruk. Jag skissar därefter några begrepp för att belysa andra former av betydelseetablering vilka kan relateras till dessa begrepp.

Begreppen diskuteras huvudsakligen teoretiskt, utan hänvisningar till någon specifik empirisk undersökning. Det kan dock påpekas att artikeln till viss del har sitt ursprung i egna försök att anpassa sig till kulturen inom ett bilfritt radhusområde.

Från fetisch till faktisk

Fetisch kommer från latinets *facticus* som betyder konstgjord. Begreppet brukar ofta användas om föremål som har en viss magisk eller religiös betydelse. Fetischisering har också ofta använts för att beteckna hur ett visst föremål börjar uppvisa egenskaper som tillskrivs föremålet självt. Fetischens tillskyndare betraktar sig nu inte längre som skapare av fetischen, utan föremålet tycks agera på egen hand. Föremålet blir magiskt. Om vi använder begreppet på den byggda miljön kan vi säga att en fetischisering uppstår då:

the social characteristics of an object, a space, are an attribute of the space itself, rather than the result of any present human agency.¹

En fetischisering innebär att något får ett egenvärde som döljer det arbete och de investeringar som gjorts i fetischen. När ett konkret fenomen döljer sin maktutövare så väl att det tycks agera på egen hand kan vi tala om en fetischisering. Det konkreta är i sig självt argument nog för att hävda ett visst beteendemönster som inkorrekt eller mindre passande. Maktens ansikte har ersatts av ett konkret fenomen: 'its the law of the land'.²

Litteraturförteckning

- ALBERTSEN, NIELS, "Atmosfære, gestus, nettverk", *Sorte Hull – Hvite Flekker, en konferanse på jakt etter kunnskap om forholdet mellom mennesket og de bygde omgivelser*, Rapport fra Norsk Forms høstkonferanse, Oslo, 7 okt. 1996.
- BELL, P., FISHER, S., BAUM, A., & GREENE, T., *Environmental Psychology*, 4th ed., Harcourt Brace College Publ., Fort Worth 1996.
- BERNHARD, THOMAS, *Kylan, en isolering*, övers. av Susanne Widén, Bonniers, Stockholm, 1989 (*Die Kälte, eine Isolation*, 1981).
- CASEY, EDWARD S., "Forgetting Remembered", *Man and World, International Philosophical Review*, 25, s. 281–311, The Hague 1992.
- CERTEAU, MICHEL DE, *The Practice of Everyday Life*, (övers. av Steve Rendall), Berkeley, Los Angeles & London, 1988 (*Arts de faire*, 1980).
- DOUGLAS, MARY, *How Institutions Think*, Syracuse University Press, Syracuse NY 1986.
- GOTTMAN, JEAN, *The Significance of Territory*, University Press of Virginia, Charlottesville 1973.
- HABRAKEN, N. J., *The Structure of the Ordinary, form and control in built environment*, MIT Press, Cambridge, Mass. & London 1998.
- HACKING, IAN, *The Social Construction of What?*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. & London 1999.
- HALL, EDWARD, *The Silent Language*, Garden City, New York 1959.
- HOLLIER, DENIS, *Against Architecture, The Writings of Georges Bataille*, (tansl. By Betsy Wing), The MIT Press, Cambridge, Mass. & London, 1995 (1974).
- HÄKLI, JOUNI, *Territoriality and the rise of the modern state, Fennia 172:1*, Geographical Society of Finland, Helsinki 1994.
- JANSSON, TOVE, *Resa med lätt bagage*, Bonniers, Stockholm 1987
- JARZOMBEC, MARK, *Urban Heterology, Dresden and the Dialectics of Post-Traumatic History*, Dept. of Theoretical and Applied Aesthetics LU, Lund 2001.
- LATOUR, BRUNO, *Artefakternas återkomst, ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Nerenius & Santerus förlag, Stockholm 1998.
- LATOUR, BRUNO, *Pandora's Hope, Essays on the Reality of Science Studies*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., & London 1999.
- LAW, JOHN & JOHN HASSARD, ed., *Actor Network Theory and after*. Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford 1999.
- LAW, JOHN, 'Objects, Spaces, Others', utkast, ej i pappersform, publicerad av Centre for Science Studies and the Department of Sociology, Lancaster University på: <http://www.comp.lancaster.ac.uk/sociology/soco27jl.html>, 2000.
- LEFEBVRE, HENRI, *The Production of Space*, Blackwell, Oxford 1991 (1974).
- OLSSON, GUNNAR, "Skattkamarön", i *Kulturens plats/Maktens rum*, red. Gren, Hallin & Molina, Symposium, Stehag 2000.
- MARCUSE, PETER, "Of Time and the Fetishization of the Built City", *Cities in Transition*, 010, Rotterdam 2001.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH, *The Will to Power*, (ed. by Walter Kaufmann, translated by W. Kaufmann & R.J. Hollingdale), Vintage, New York, u.å. (1968).
- POLLAN, MICHAEL, *En andra natur, en trädgårdsodlares bildningsväg*, övers. av Lena Lundgren, Prisma, Stockholm 2000 (*Second Nature* 1991)
- RAPOPORT, AMOS, *The Meaning of The Built Environment, A Nonverbal Communication Approach*, Sage, Beverly Hills 1982.
- SACK, ROBERT D., *Human territoriality, Its theory and History*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- SANDSTRÖM, SVEN, *Se och uppleva*, Kalejdoskop förlag, Åhus 1983.
- SONESSON, GÖRAN, *Bildbetydelser, inledning till bildsemiotiken som vetenskap*, Studentlitteratur, Lund 1992.
- STIRNER, MAX, *The Ego and Its Own*, ed.: David Leopold, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge University Press, Cambridge 1995 (1844).
- TONBOE, JENS, "Territoriality: Displaced power or frustrated identity?", *Cities in Transformation – Transformation in Cities, Social and Symbolic Change in Urban Space* (red. Källtorp, Elander, Ericsson, Franzén), Ashgate, Aldershot 1997.
- WERNE, FINN, *Den osynliga arkitekturen*, Vinga Press, Lund 1987.

Litteraturförteckning

- ALBERTSEN, NIELS, "Atmosfære, gestus, nettverk", *Sorte Hull – Hvite Flekker, en konferanse på jakt etter kunnskap om forholdet mellom mennesket og de bygde omgivelser*, Rapport fra Norsk Forms høstkonferanse, Oslo, 7 okt. 1996.
- BELL, P., FISHER, S., BAUM, A., & GREENE, T., *Environmental Psychology*, 4th ed., Harcourt Brace College Publ., Fort Worth 1996.
- BERNHARD, THOMAS, *Kylan, en isolering*, övers. av Susanne Widén, Bonniers, Stockholm, 1989 (*Die Kälte, eine Isolation*, 1981).
- CASEY, EDWARD S., "Forgetting Remembered", *Man and World, International Philosophical Review*, 25, s. 281–311, The Hague 1992.
- CERTEAU, MICHEL DE, *The Practice of Everyday Life*, (övers. av Steve Rendall), Berkeley, Los Angeles & London, 1988 (*Arts de faire*, 1980).
- DOUGLAS, MARY, *How Institutions Think*, Syracuse University Press, Syracuse NY 1986.
- GOTTMAN, JEAN, *The Significance of Territory*, University Press of Virginia, Charlottesville 1973.
- HABRAKEN, N. J., *The Structure of the Ordinary, form and control in built environment*, MIT Press, Cambridge, Mass. & London 1998.
- HACKING, IAN, *The Social Construction of What?*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. & London 1999.
- HALL, EDWARD, *The Silent Language*, Garden City, New York 1959.
- HOLLIER, DENIS, *Against Architecture, The Writings of Georges Bataille*, (tansl. By Betsy Wing), The MIT Press, Cambridge, Mass. & London, 1995 (1974).
- HÄKLI, JOUNI, *Territoriality and the rise of the modern state, Fennia 172:1*, Geographical Society of Finland, Helsinki 1994.
- JANSSON, TOVE, *Resa med lätt bagage*, Bonniers, Stockholm 1987
- JARZOMBEC, MARK, *Urban Heterology, Dresden and the Dialectics of Post-Traumatic History*, Dept. of Theoretical and Applied Aesthetics LU, Lund 2001.
- LATOUR, BRUNO, *Artefakternas återkomst, ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Nerenius & Santerus förlag, Stockholm 1998.
- LATOUR, BRUNO, *Pandora's Hope, Essays on the Reality of Science Studies*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., & London 1999.
- LAW, JOHN & JOHN HASSARD, ed., *Actor Network Theory and after*. Blackwell Publishers/ Sociological Review, Oxford 1999.
- LAW, JOHN, 'Objects, Spaces, Others', utkast, ej i pappersform, publicerad av Centre for Science Studies and the Department of Sociology, Lancaster University på: <http://www.comp.lancaster.ac.uk/sociology/soco27jl.html>, 2000.
- LEFEBVRE, HENRI, *The Production of Space*, Blackwell, Oxford 1991 (1974).
- OLSSON, GUNNAR, "Skattkamarön", i *Kulturens plats/Maktens rum*, red. Gren, Hallin & Molina, Symposium, Stehag 2000.
- MARCUSE, PETER, "Of Time and the Fetishization of the Built City", *Cities in Transition*, 010, Rotterdam 2001.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH, *The Will to Power*, (ed. by Walter Kaufmann, translated by W. Kaufmann & R.J. Hollingdale), Vintage, New York, u.å. (1968).
- POLLAN, MICHAEL, *En andra natur, en trädgårdsodlares bildningsväg*, övers. av Lena Lundgren, Prisma, Stockholm 2000 (*Second Nature* 1991)
- RAPOPORT, AMOS, *The Meaning of The Built Environment, A Nonverbal Communication Approach*, Sage, Beverly Hills 1982.
- SACK, ROBERT D., *Human territoriality, Its theory and History*, Cambridge University Press, Cambridge 1986.
- SANDSTRÖM, SVEN, *Se och uppleva*, Kalejdoskop förlag, Åhus 1983.
- SONESSON, GÖRAN, *Bildbetydelser, inledning till bildsemiotiken som vetenskap*, Studentlitteratur, Lund 1992.
- STIRNER, MAX, *The Ego and Its Own*, ed.: David Leopold, Cambridge Texts in the History of Political Thought, Cambridge University Press, Cambridge 1995 (1844).
- TONBOE, JENS, "Territoriality: Displaced power or frustrated identity?", *Cities in Transformation – Transformation in Cities, Social and Symbolic Change in Urban Space* (red. Källtorp, Elander, Ericsson, Franzén), Ashgate, Aldershot 1997.
- WERNE, FINN, *Den osynliga arkitekturen*, Vinga Press, Lund 1987.